

J. Peters

Milas vārdi Salacai

Un atkal pa kājām, pa ceļam,
Caur Vidzemi, zigzagiem dzīta,
staipekne, dulbure, ložņa –
Salaca – mantrausīte.

Kur tu sarausi ievas tik rūgtas,
kur tu sarausi pilsētiņas,
kā tu iekrāpsi viņus
ievās – div cilvēciņus!

Ko tu gribi no manis
savā atvarā saltā,
velna kancele, bibeļe,
milas plintiniece saldā,

ūdēnszāļu orķestra bedre,
pirmā latviešu opera,
provincas palaidne, Rīgas
avizēs nenopērkama,

tur kritiķiem aizliegtā spēle,
jandālu spēle drošā,
kāds eņģelis tevi ir radījis,
bazūne izaicinošā?

Ja velns tavus atvarus diriģē,
tad tas nav bez dieva ziņas.
Tu – lībju un igauņu brūte,
Salaca, Salaciņa...

Ievads

Vidzemes ziemeļrietumos, lēzenā ielejā starp nelieliem pauguriem, izstiepies no ZR uz DA guļ Burtnieku ezers – ceturtais lielākais ezers Latvijā. Tajā ietek četras prāvākas upes – Rūja, Seda, Ēķīnupe un Briede – un vairākas mazākas, bet iztek Salaca, viena no gleznainākajām Latvijas upēm. Kopā ar šo ceļvedi jūs varat doties nobraucienā pa Salacu un izbaudīt šo iecienīto un populāro ūdenstūrisma maršrutu. Lai cik tas izslavēts, Burtnieku ezera un Salacas krasti slēpj arī daudz ko tādu, kas ceļotājiem parasti paslid garām nepamanīts. Mēs centisimies nākt palīgā un mudināt biežāk izkāpt krastā, lai palūkotos pāri tā valnim. Kartes un tekstā sniegtais plašais vēsturiskais materiāls, kā arī autoru apkopotie materiāli un vietējo novadpētnieku stāstījums palīdzēs sekot līdzī ceļojumam apvidū un arī atrast meklējamās objektus. Māju nosaukumi un vietvārdi, kas kartēs ievietoti izlases veidā un iespēju robežās precizēti, kalpos jums kā orientieris.

leskats ģeogrāfijā un vēsturē

Ceļojuma maršruts šķērso Butnieku un Metsepoles lizenumus un beidzas Piejūras zemienes Vidzemes piekrastē. Minētie lizenumi atrodas starp Piejūras zemiēni rietumos un Gaujas ieleju austrumos un stiepjas ziemeļu virzienā līdz Igaunijas robežai, kur tie pāriet Sakalas augstienē. Absolūtais augstums lizenumu austrumu daļā ir 60–80 m virs jūras līmeņa, virzienā uz rietumiem tas pazeminās līdz 20–40 m. Uz dienvidiem no Burtnieku ezera atrodas apvidus augstākā virsotne – Zilais kalns (127 m). Burtnieku lizenuma dienvidos kā Gaujas un Salacas baseinu ūdensšķirtne atrodas Augstrozes paugurvalnis. Tā augstums vietām pārsniedz 100 m virs jūras līmeņa (Cēsu kalns – 116,7 m virs jūras līmeņa, Gulotnes kalns – 125,4 m, Piltiņkalns – 125,1 m un Lauskalns – 124,7 m).

Burtnieku ezera apkaimē atrodas ipatnējs ģeogrāfisks veidojums – Burtnieku drumlinu lauks. Tas aptver 1430 drumlinu vaļņu Rūjienas un Valmieras apvidū Latvijas teritorijā un ziemeļos robežojas ar Sakalas augstieni Tihemetsu Igaunijas teritorijā. Drumlinu lauks ir īpaši izteikts ezera dienvidu galā. Drumlini (no ģeļu jeb skotu vārda *druim*) ir seno ledāju akumulācijas reljefa forma, kas iegarenu klaiņveida pauguru veidā orientēta ledāju kustības virzienā. Burtnieku drumlini ir orientēti ZR – DA virzienā. Tur starp savstarpēji paralēlām, lēzenām viļņveida pacēlumu mugurām atrodas garenas ieplakas. Šādi drumlinu orientācijai piemērojies arī upju un satiksmes ceļu tīkls. Valmieras ceļi ved 12 virzienos, tomēr maz ir tādu, kas tos savstarpēji savieno ZA virzienā, jo ceļš tur līdzinās lielam veļas dēlim. Burtnieku drumlinu lauks ir viena no ievērojamākajām un visvairāk izpētītajām šāda reljefa formām Eiropas austrumu daļā. Starpdrumlinu ieplakās ledāja nogulumus sedz purvu nogulumu. Vairākās vietās rūpnieciski iegūst kūdras. Ir daudz purvu akaču vai purvu palikšņu ezeru, kā, piemēram, Purezers, Ezeris, Saules ezers, Bezdibeņa ezers.

ZR Vidzemes pacēluma samērā viendabīgos pamatiežus veido vidusdevona Burtnieku svītas smilšakmeņi un māli. Tie atsedzas upju krastos, kā arī Burtnieku ezera austrumu krastā. Sevišķi skaistas smilšakmens klintis ir Salacas ielejā pie Mazsalacas (Skaņaiskalns, Neļķu klintis u. c.), lejpus Mērnikiem (Sarkanās klintis), kā arī Salacas pieteku ielejās un Svētupes ielejā. Smilšakmens klintis daudzās vietās ir avoti rosina plašus sufozijas procesus, tāpēc tur ir izveidojušās daudzas alas. Tās visas vēl nav apzinātas. 80. gados alu pētnieki Gunta Eniņa vadībā ir iepazīnuši unikālu alu labirintu, kura eju kopgarums sniedzas simtos metru. Pašlaik ir izpētītas divas alas. Mazā X ala ir aptuveni 80 m gara, šaura un grūti pieejama, uz priekšu

var tikt, galvenokārt lienot uz ceļiem un vēdera pa dubļainu strauta gultni. Tās dziļumā ir iespaidīga zāle ar plašām velvēm. Lielā X ala ir daudz garāka un izveidojusies kā labirints. Tajā krustojas ejas, pa kurām tek strauts, ar tā paša strauta sausām rezervēs gultnēm. Alai ir ļoti šaura ieeja, kas, ja Salacā ir augsts ūdens līmenis, daļēji atrodas zem ūdens. Pa alas lielāko daļu var staigāt visā augumā, tomēr vietumis jāmetas četrpārus. Šīs alas neapšaubāmi ir unikāli dabas veidojumi, kas pārspēj visus līdz šim zināmos Latvijas dabīgo alu rekordgarumus. Tomēr, kamēr nav pabeigta šo alu izpēte un noteikts to aizsardzības statuss, precīzi nenorādīsim to atrašanās vietu, lai pasargātu alas no motorizēto tūristu masveida apmeklējumiem. Te nu ūdenstūristiem ir neapšaubāmas priekšrocības, jo alas atrodas pašā Salacas gultnes krastā. Kuģojot turiet abas acis vaļā, un varbūt jums laimēsies kaut ko atklāt.

Ceļojuma rajona paceltā virsma ir pirmais šķērslis Rīgas jūras līcim pāri plūstošo jūras gaisa masu ceļā, tāpēc rajonā ir bagātīgi nokrišņi – aptuveni 750 mm gadā. Šādi nokrišņi nodrošina upēs pietiekamu ūdens daudzumu, tāpēc nobraucienos pa Salacu, kā arī pa Rūjas, Sedas un Briedes lejtecem var doties visu sezonu. Janvārī vidējā gaisa temperatūra ir –5,5° C, jūlijā +17° C.

Reljefa īpatnības nosaka zemes izmantošanas veidu. Pacēluma R mala, kā arī drumlinu lauks DA, kur reljefa nogāzes ir dabīgā ceļā labi drenētas, jau sen ir lauksaimnieciski apgūtas teritorijas, un meži tur saglabājušies puduru veidā kā gāršas tipa jauktas platlapju koku un egļu audzes. Tur ir arī vismazāk purvu. ZR daļa, pa kuru galvenokārt ved ceļojuma maršruts, ir mazāk kultivēta. Tur ir plaši priežu un egļu mežu masīvi, smiltājos – priežu meži, ūdensšķirtnēs – augstie purvi.

Ceļojuma rajons ir viens no retāk apdzīvotiem Latvijā – iedzīvotāju blīvums lauku apvidos šeit ir mazāks par 10 cilvēkiem uz kvadrātkilometru. Lielākās apdzīvotās vietas ir Burtnieki, Mazsalaca, Staicele un Salacgrīva. Pārējā teritorijā galvenokārt izvietojušās viensētas.

Mūsu ceļojums norisināsies apvidū, kurā pētnieki jau kopš 19. gs. atrod pierādījumus, ka šeit bijušas seno cilvēku mītnes. Pie Rūjas upes ietekas Burtnieku ezerā, netālu no Zvejnieku mājām konstatēta mezolīta apmetne Zvejnieki II, kas datēta ar 7. gadu tūkst. beigām – 4. gadu tūkst. vidu pirms mūsu ēras. Tur atrasts kapulauks, kur mirušie bedrēs guldīti DZ, ZD vai ZA – DR virzienā. Agrīnākie apbedījumi apbērti ar sarkano okeru, dažkārt gar bedrēm malām vai virs mirušā salikti akmeņi. Kapos atrasti dzīvnieku (meža cūku, aļņu, briežu, tauru) zobu piekariņi, darbarīki un ieroči (ilēni, kalti, duncī, šķēpu gali, cirvji). Pie Burtnieku ezera konstatētas arī neolīta apmetnes (Zvejnieki I, Rīņukalns, Kaulēnkals, Pantene), kas raksturīgas laika posmam no 4. gadu tūkst. vidus līdz 2. gadu tūkst. vidum pirms mūsu ēras. Pagaidām vēl nav noskaidrots, pie kādas etniskās grupas piederējuši šie akmens laikmeta Latvijas iedzīvotāji. Viņiem bijusi garena galvaskausa

forma un vidēji plata seja. Šie cilvēki neapšaubāmi ir bijuši eiropēidās rases pārstāvji.

Pirmie pilskalni radās jau neolīta laikmetā, bet sevišķi daudz tie veidoti agrajā metāla laikmetā no 2. gadu tūkstoša pirms mūsu ēras līdz mūsu ēras sākumam. Arī ceļojuma maršrutā ir aplūkojami vairāki pilskalni – Rugāju (nav drošu liecību, ka tas ir pilskalns), Skaņkalnes un Vikšēnu pilskalns.

Mūsu ēras 1. un 2. gadu tūkstoša mijā Ziemeļvidzeme bija baltu un Baltijas somu cilšu mijiedarbības zona. Ziņas par mūsu ēras 12.–13. gs. valstiskajiem veidojumiem, kad Latvijas teritorijas iedzīvotājus pamazām pakļāva vācu feodāli, ir atspoguļotas atstātajos rakstiskajos avotos. Rīgas līča austrumu krastā atradās libiešu apdzīvotā zeme Metsepole. Tās ziemeļu robeža aptuveni sakrita ar Salacu, dienvidos tā robežojās ar Gaujas libiešu zemēm. Austrumos no Metsepoles bija latgaļu apdzīvotā Tālava, kuras novadu starp Burtnieku ezeru un Gauju sauca par Rameķa zemi, bet dienvidos no Burtnieku ezera – par Imeru.

Vispilnīgākais rakstiskais avots par 12. gs. beigām un 13. gs. sākuma vēsturiskajiem notikumiem šajā Latvijas novadā ir Indriķa Livonijas hronika. Bīskapa Alberta priesteris Indriķis ir aprakstījis libiešu, latgaļu un igauņu sirojumus un viņu pakļaušanu katoļu baznīcās un vācu feodālu varai no 12. gs. 80. gadiem līdz 1227. gadam. Šajā hronikā starp daudziem vietvārdiem 15 reizi minēta Tālavas valdnieka Tālivalža pils Beverīna. Hronists Indriķis bija visu šo notikumu līdzdalībnieks, un Beverīnas pils atrašanās vietu viņš ir uzskatījis kā pašu par sevi saprotamu, tāpēc to neaprunā. Nu jau vairāk nekā 100 gadu vēsturnieki strīdas par Beverīnas pils atrašanās vietu, un viena hipotēze ir, ka pils atradusies pie Burtnieku ezera [16], jo ezera otrs nosaukums ir bijis *Beverin*. Arī hronikā ir teikts, ka karotāji, atgriežoties no sirojuma pa Igauniju, pie Burtnieku ezera sadala laupījumu un tad dodas uz savām pilīm, arī uz Beverīnu. Tomēr līdz šim pie Burtnieku ezera nav atrasts pilskalns, kas ar sava nozīmīgumu varētu pretendēt uz Beverīnas vārdu.

Indriķa hronikā Salacas upe tiek minēta kā svarīgs ūdensceļš. 1215. gadā sāmsalieši pa Salacu daudzus kuģus iebrauca Burtnieku ezerā (igauņi to sauca par Astijervu) un izpostīja plašu novadu ap to. Hupeļa hronikā minēts, ka jau 1127. gadā sāmsaliešu flote devusies pa Salacu un Rūju uz Rūjienas pilskalnu laupīt. Arī vēlākos laikos Salaca bija kuģojama. Liela nozīme bija vācu celtajai pilij Salacgrīvā, jo tā kā cietoksnis sargāja ieeju Salacas baseina ūdensceļos. Vēlākos laikos pa Salacu tika pludināti koki.

Kad novadu pakļāva vācu feodāli, zemes no jūras aptuveni līdz tagadējai Staicelei ieguva Rīgas virsbīskapija, bet Salacas augštece kopā ar Burtnieku ezeru nonāca Livonijas ordeņa īpašumā. Novadu pārvaldīja no Rūjienas pils. Kad Livonijas ordenis pēc Livonijas kara (1558–1583) sabruka, bīskapijas īpašumi jau 1559. gadā nonāca Dānijas karaļa Frederika II īpašumā, kurš

tos atdeva savam brālīm hercogam Magnusam, kas sevi sauca par «Livonijas ķēniņu un latvju zemes kungu». Livonijas ordeņa īpašumu teritorijā uz ziemeļiem no Daugavas 1561. gadā izveidojās Pārdaugavas hercogiste, kuru 1566. gadā iekļāva Lietuvas lielkņazistē. Poļi centās tur nostiprināties, piešķirot zemes poļu un lietuviešu muižniekiem un ieviešot katoļticību. Pēc Polijas un Zviedrijas kara (1600–1629) un Altmarkas pamiera visa Vidzeme nonāca zviedru valdījumā, kuri te ieviesa savu kārtību, atjaunojot luterticības tradīcijas un veicot saimnieciskas reformas. 17. gadsimtā zviedri laukos veica zemes un ražošanas līdzekļu uzskaiti (t. s. arklu revīzijas), izveidojot pirmo Zemes kadastru Latvijas teritorijā. Tā bija pirmā nozīmīgākā Latvijas zemes kartēšana. Zviedru laikā liela uzmanība tika pievērsta tirdzniecībai un līdz ar to – zemes un ūdens ceļu uzlabošanai. 17. gadsimtā izraka Jaunupi, kas savienoja Svētupi ar Salacu.

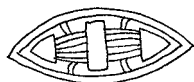
Vidzemes piederība mainījās pēc Ziemeļu kara (1700–1721), jo pēc Krievijas un Zviedrijas Nīstades miera līguma visa Vidzeme tika iekļauta Krievijas impērijas sastāvā.

Ceļošanas iespējas

Ceļošanu pa Salacu ir ieteicams sākt no Burtniekiem, kur var nokļūt ar autobusu no Valmieras vai Mazsalacas. Ja braucieni uzsāk Mazsalacā, maršruts ir par 26 km īsāks, un paliek neredzēts Burtnieku ezers un Vecate. Ceļojuma ilgums no Burtniekiem līdz Salacgrīvai (110 km) ir 6 līdz 8 dienas, no Mazsalacas – 4 līdz 6 dienas, atkarībā no peldlīdzekļa veida. Pa Salacu var ceļot visu sezonu. Nobraucieni pa Salacu var papildināt ar nobraucieni pa lielākajām Burtnieku ezerā ietekošajām upēm – Rūju, Sedu vai Briedi. Populārākā ir Rūja. Pavasara palos var pamēģināt doties ceļojumā pa Salacas pieteku Īģi. Šoreiz vairāk stāstīsim par Burtnieku ezeru un Salacu, pārējās upes īsi raksturojot pielikumā.

Ceļojums pa Salacu ir interesants jebkurā sezonā. Pavasarī pirms lapu plaukšanas var pamanīt citkārt ceļotāju acīm noslēptās alas un grotas Salacas krastu klintīs. Straujajos pavasara ūdeņos krācainais Salacas vidus un lejas posms var izraisīt arī noteiktu sportisku azartu. Rudens lapu zelts Salacas krastos bieži redzams sienas kalendāros, bet dabā tas ir nesalīdzināmi izteiksmīgāks. Vasara, protams, ir vispiemērotākais ceļošanas laiks, jo baudi sagādā peldes vienā no tīrākajām Latvijas upēm.

No 1977. gada Salacas upes ieleja, sākot no Mazsalacas, ir ieskaitīta Salacas upes kompleksajā liegumā (15 323 ha), bet 1997. gada beigās ar atsevišķu likumu to iekļāva starptautiskas nozīmes Ziemeļvidzemes biosfēras rezervātā (4864 km²). Likums nosaka ainavu aizsardzības zonas, lai saglabātu Ziemeļvidzemei raksturīgu kultūrvides ainavu, tūrisma un atpūtas resursus, vienlaikus veicinot teritorijas attīstību.



Laivu brauciena posms Burtņieku ezers – Mazsalaca (11,1 km)

Km no grīvas

Posma apraksts

94,7 Izteka no Burtņieku ezera, Vecates tilts. Burtņieku ezera ZR gals nemāmi pāriet līcī, kas kļūst arvien šaurāks, līdz pārvēršas par Salacas upi. Īstu robežu starp Salacas izteku un Burtņieku ezeru novilkta grūti. Vietā, kur ezers sašaurinās līdz 300 m, sākas upes plūdums. **Vecates tilts** ir pirmais tilts pār Salacu. Kādreiz Salacas kreisajā krastā bijusi **Vecates muiža (D 24)**, kurā vēlāk ierīkots klubs. Muižas augststāvā bijis piestiprināts sens, ipatnēji veidots kokgrebuma ģerbonis. 60. gados muižas ēka vēl bija saglabājusies, tagad tā pilnīgi gājusi bojā; palikuši tikai pagrabi un kādreizējā torņa pamati. Saglabājies parks, tagad gan stipri nolaists. Parkā bijusi estrāde. Kādreiz Vecates muižā darbojušās dzirnavas. Tagad parkā var atrast to atliekas, kā arī dzirnavu diķi. Dzirnavas darbinājuši nelielā kreisā krasta pieteka Dzirņupīte.

Vecates apkārtnē Mazvētru mājās (atrodas ārpus kartes) 1905.–1916. gadā darbojās sociāldemokrātu pulciņš Pētera Birzgaļa (1874–1957) vadībā. Nostāsti piemin Saulišu mājās (arī atrodas ārpus kartes), kuru saimnieks bijis liels burvis. It sevišķi viņam esot padevusies zirgu noburšana, kamdēļ pašam it braši zirgi esot padevušies.

300 m pirms tilta, Salacas labajā krastā atrodas Burtņieku ezera pārvaldes laivu bāze.¹² Tur var saņemt arī maksājamās atļaujas. Salacas izteka neaizsalst pat visbargākajās ziemās, jo krasti ir ļoti avotaini.

600 m uz dienvidrietumiem no Vecates pie Dārziņu mājām ir **zvedru senkapi (D 25)**. Tie atrodas diķa malā, apmēram 400 m no Mazsalacas – Valmieras ceļa. Kapu malā ir dažām eglēm apaudzis paaugstinājums ar akmeņiem virs tā. Pašā ceļmalā redzams vecais tilts pār Dzirņupīti ar 19. gs. izmūrētu arku.

Vecatē dzīvo Darba varoņa nosaukuma un Zelta zvaigznes kavalieris, bij. traktoristu brigadieris Jēkabs Āboltiņš (1965); šeit izaudzis LU un LA prof. Jānis Indriķis Apsītis (1896.16.06.–1952.18.10.).

94,2 Salacas tecējumā pirmais nelielais kritums – **Mikola tacis**, kas pēc Salacas padziļināšanas tikpat kā nemanāms un atgādina straujtecī.

92,5 **Klingēra tacis** – straujtece ar vidējo dziļumu 0,7 m. Pēc Melnmuguru mājām Salaca kļūst platāka un straujāka, bet gultne seklāka. 1 km lej-

pus straujteces labajā krastā kādreiz atradās **Vecalkšņi (D un E 26)** – gleznotāja Ādama Alkšņa (1864–1897) dzimtas mājas. Tās tagad ir nojauktas. Interesanti, ka visu četru bijušo Alkšņu māju kopīgais robežpunkts bija liels vītols. No Alkšņu mājām saglabāties tikai šķūnis.

88,5 Labajā krastā 50 m no upes atrodas bij. Pēkšņu māju vieta, kādreizējais Pēkšņu dzimtas šūpulis. Mājas ir nopostītas. To tuvumā atrasts akmens cirvis.

88,0 Ass Salacas likums pa labi, tad slaidis pagrieziena pa kreisi – Ridēnu pagrieziena. Tā galā, upes labajā krastā atradās **Ores mājas (E 27)**, kur dzimis komponists Ādams Ore (1855–1927). Saglabājušās ir tikai liepas. Slavenais ērģelnieks savulaik koncertējis Krievijā, Austrijā, Šveicē, Vācijā. Pie upes, tās labajā krastā pienāk Sēļu – Mazsalacas ceļš. Pa šo ceļu 2,5 km Sēļu virzienā ceļa kreisajā pusē atrodas vecu vējdzirnavu atliekas. To īpašnieks bija vācietis, kurš 1939. gadā pameta savu īpašumu un aizbrauca. Dzirnavas darbojās vēl 50. gados. No tām saglabājušās tikai mūra sienas. 0,5 km tālāk atrodas **Tūteres svētozola vieta (E 28)**. Tūteres ozols bija viens no pēdējiem senču upurozoliem, tāpēc vietējie mācītāji centušies iznīcināt šo koku. 1781. gada vasarā mācītājs Gustavs Bergmanis vairākas dienas pats mēģinājis to nocirst. Par ozolu saglabājušās vairākas teikas un nostāsti. Teika [12, 466. lpp.] stāsta, ka ozolu no zīles iestādījis kāds ganuzēns, un tas audzis no gadiem, bet stundām. Pēc citas teikas [7, 368. lpp.] ozols izaudzis no



Salaca lejpus iztekas no Burtņieku ezera. Tālumā pa labi – Riņņukalniņš 1998. gada foto

ozola spieķa, kuru iespraudis zviedru ķeizars, ejot ārā no mūsu zemes. Vēl ir nostāsts par notikumiem 16. gadsimtā, kad, Ivana Bargā karapulkiem sirojot pa Vidzemi, pie svētozola saķerts kāds saimnieks, kuru krievi piesējuši pie koka, lai dzīvu cepinātu. Piesietais sarāvis saites un, paķēris ratu ilksi, apsisis septiņus krievus. Tūteres ozols, kura vecumu lēsa virs 1000 gadiem (pēc citiem avotiem – aptuveni 900 gadu), nolūza rudens vētrā 1967. gadā. Tad ozola apkārtmērs pie zemes bijis 10,5 m, un tā dobumā varējuši ieiet 10 cilvēku. Ozola atlūzas savos darbos izmantojis kokačurnieks V. Hirte (sk. **Mazsalaca**). Togad mākslinieks iestādīja Tūteru svētozola zīli, un 1997. gadā [29] jaunā ozola – mantinieka – apkārtmērs 1,3 m augstumā sasniedza jau 1,07 metrus. Šajā vietā iestādīti 49 ozoli, kas pie Tūteru mājām veido skaistu ozolu aleju un birzi. Padomju laikā kādam radās doma ozolu birzi iznīcināt, aplejot koku saknes ar dīzeldegvielu un pielaižot uguni.

87,0 Labajā krastā atrodas **Promultu mājas (E 29)**, kas rakstos minētas jau 1701. gadā. Tagadējos Promultus 1901. gadā uzcēla diriģents Pēteris Hincenbergs (1832–1904), kura vadītais vīru koris Pirmajos vispārīgajos dziesmu svētkos 1873. gadā ieguva augstāko balvu – sudraba līru. Viņš 1872. gadā izveidoja Mazsalacas Dziedāšanas biedrību. Hincenberga meitu apprecēja draudzes skolas skolotājs un ērģelnieks Reinis Cukurs (1866–1946). Viņš sarakstīja pirmo plašāko Mazsalacas pagasta hroniku. Promultu mājās ilgu laiku pulcējās vietējā inteliģence. 1918.–1919. gadā tur dzīvojis gleznotājs Kārlis Miesnieks (1887–1977), kurš Mazsalacā strādāja par zīmēšanas skolotāju. 1985. gadā, veicot izrakumus **Promultu Priežu kalnā (D 30)**, nelielā 16.–17. gs. lauku kapšētiņā ceļa malā, kura atrodas nedaudz atpakaļ uzkalniņā starp ceļu un upi, atklāja neolīta laika trauka lauskas, kas pieder pie t. s. auklas keramikas kultūras, un senlietas; apmetnes vieta gan nav konstatēta. Iespējams, ka viduslaikos tur apbedīti mēra upuri. Vecāki cilvēki atceras, ka senāk kailais pakalns bijis noaudzis ar priedēm. Mežā aptuveni 400 m uz ziemeļaustrumiem no Priežu kalna atrodas **Promultu Lielais kalns (E 31)** – otras viduslaiku kapsētas vieta. Senkapu kalns orientēts ziemeļu-ziemeļrietumu – dienvidu-dienvidaustrumu virzienā un atrodams ceļa Mazsalaca – Sēji kreisajā pusē, 300 m no ceļa. Kalns ir apmēram 90 m garš, 50 m plats, 11 m augsts un apaudzis ar mežu. 20. gadsimta pirmajos gadu desmitos kalns izmantots kā grants karjers un trešdaļa no tā norakta. Kalnā esot bieži spokojies. No labās puses, preti 1804. gadā celtajai plašajai trīsstāvu draudzes skolas ēkai Salacā ietek divi nelieli strautiņi, kurus vietējie lepnī sauc par Promulta upīti un Kurpnieka upīti.

85,0 Salacas ielejas augstā labā krasta kraujā atrodas **Mazsalacas luterāņu baznīca (F 32)**. Pirmā baznīca esot atradusies Baznīcas kalniņā pie Mel-

pēteru mājām. Tā bijusi neliela koka ēka. Mūra baznīca celta 14. gs. kā katoļu Sv. Marijas baznīca un sākotnēji bijusi Rūjienas baznīcas filiāle. 16. gs. beigās reformācijas iespaidā baznīca pārdēvēta par Sv. Annas baznīcu («Sv. Anna» ebreju valodā nozīmē ‘žēlastība’, ‘piemilība’). 1669. gadā baznīcas vizitācijas dokumentā, iespējams, katolicisma iespaidā, bija pieminēta «liela upurēšana Marijas dienā». Vēlāk lutertīcīgie pret šādām ceremonijām stingri cīnījās. Baznīca tika pārbūvēta 1697. gadā, pēc tam zviedru karā nopostīta un pēc Kārļa XI pavēles atjaunota. Šim notikumam par godu virs ieejas durvīm iekalts uzraksts: «Carolus XI». No 1726. gada patronāta tiesības piederējušas Valtenbergu muižas īpašniekam. Tomēr vēl 17. un 18. gs. mācītāji sūdzējušies, ka zemnieki turpina pielūgt senču dievus. 1783. gada 21. jūlijā baznīcas tornī iespēra zibens. Nodega jumts un tornis, izkusa zvans un sadega baznīcas koka daļa. Gada laikā baznīcu atjaunoja un 1785. gadā iesvētīja. 1890. gadā baznīca pilnīgi pārbūvēta neogotikas stilā, no vecās baznīcas saglabāts vienīgi altāra gals ar 1,5 m bieziem mūriem. Darbus paveica vienā vasarā, un tos vadīja latviešu būvuzņēmējs Jānis Brauns. Pārbūve izmaksāja 22 000 sudraba rubļu. Altāra telpā pie labās sānu sienas atrodas baznīcas baroka ozolkoka altāris (vecais tika uzstādīts 17. gs. 80. gados, tā autori nav zināmi; jauno altāri sadegušā vietā 1911. gadā projektēja V. Neimanis, izgatavoja vietējais galdnieku meistars J. Šneiders) ar altāra gleznu «Svētais vakarēdiens» (1760). Misiņa kroņlukturi 1741. gadā dāvājis latviešu saimnieks Dauguļu Mārcis. Jaunā altāra glezna «Kristus uz Ģenecaretas ezera» ir M. Portes darināta vācu gleznotāja R. Rihtera oriģinālglezas kopija. 1912. gadā tika uzstādītas jaunas ērģeles ar diviem manuāliem un 21 skanošu reģistru, kas bija E. F. Valkera un Ludvigsburgas firmas ražojums. Tornis celts reizē ar baznīcu 1890. gadā. Sienas gleznojumus veidojis vietējais mākslinieks Hermanis Trops.

Ap tagadējo baznīcu meklējama arī senāka viduslaiku kapsēta; tikai 1772. gadā ķeizariene Katrīna II aizliedza apglabāt mirušos pie baznīcām un baznīcās. Pie baznīcas otrpus ceļam 1923. gadā tika iestādīti 102 ozoli – katram pirmajā pasaules karā un cīņās par Latvijas neatkarību kritušajam draudzes loceklim. Trīs ozoli iznikuši. Ozolu piemiņas birzs vidū atrodas arhitekta Paula Kundziņa (1888–1983) un tēlnieka V. Treija 1927. gadā veidotais betona piemineklis. Tas veido arhitektonisku kompozīciju, kurā starp diviem četrstūra stabiem augšdaļā paplašināta stēla, tajā ievietota bronzas piemiņas plāksne, virs kuras izveidota stilizēta saule. Baznīcas tuvumā aug vairāki dižkoki – bērzs 3,1 m apkārtmērā (atrodams baznīcas austrumu galā), vītols (5 m) atrodas vietā, kur ceļš no baznīcas uz Mazsalacas centru šķērso Aurupīti un vīksna (4,1 m) – akmeņainā palienas pļavā starp

baznicu un Salacu. Turpat netālu Salacas krastā atrodams arī prāvs dižakmens.

Pilsētas teritorijā ietek arī nelielā Aurupīte, kurā kādreiz mita stagari, grunduļi un ūdenstārpi. Pēc piesārņošanas ar naftas produktiem tā kļuvusi par nedzīvu teritoriju. Skolas ēkā ierikota maizes ceptuve, no ēkas līdz Salacai ved vecu vītolu rinda, tās vidū ir liels, zaļām sūnām apaudzis romantisks akmens. Aiz skolas aug divi lieli ozoli. Skolā mācību gaitas sācis A. Kirhenšteins.

84,3 Kreisā krasta pieteka **Ķirele** (arī Laukupīte), garums 14 km, baseins 37,9 km², iztek no Rebeles vai Zērbeles ezera (arī Kreņa ezers) un plūst caur šauru, 2,5 km garo un 0,5 km platu Ķiruma ezeru. Turpat atrodas bijušās profesora Lejiņa Rimeiku mājas ar interesantu koka apdari. Pie Rambauskas kroga Ķirele ietek Limbažu – Vilandes augstienē. Šeit upīte laužas cauri Salacas smilšakmens iezim, tāpēc tās lejtecē, apmēram 1,5 km garā posmā redzami skaisti, kokiem apauguši stāvkrasti. Kopš 18. gs. upīte darbināja **Cēlēna dzirnavas (F 33)**. Dzirnavu ēka ir saglabājusies. No agrākā dzirnavu diķa augstā ūdens līmeņa savulaik cieta apkārtējo māju zeme.

Pie Ķireles ietekas Salacā atrodas romantiskā **Lapu leja (F 34)**, kas priecē tieši rudenī.

Salacas labajā krastā – **Mazsalacas kapi (F 35)**. Pirms kapiem, pašā Salacas krastā atrodas kapu kalniņš ar **piemiņas akmeni ciņās pret lieliniekiem 1919. gadā kritušajiem igauņu karavīriem (F 36)**. Tas veidots pēc Lauksaimniecības kameras instruktora Nesaules projekta. Mazsalacas kapsēta, kas ierikota 1773. gadā un bija vienīgā visā draudzē, ir ļoti plaša un skaisti iekārtota. Kapsētas teritorija tikusi paplašināta piecas reizes. Neapdarinātu laukakmeņu krāvuma sēta ap kapsētu saglabājusies tikai daļēji. Kopējais apbedījumu skaits varētu sniegties pāri 50 000. Mazsalacas kapos apglabāti koka tēlnieks Valters Hirte (1913–1983), gleznotājs un skolotājs J. Saukums (1890–1936), komponists Ādams Ore (1855–1927), dzejnieks Kaspars Daugulis (1843–1903), diriģents Pēteris Hincenbergs, Tērbatas universitātes pirmais rektors Joahims Georgs Zīverss (1773–1807). Tur guļ arī kalpakietis kapteinis Paulis Zolts (1880–1919), kurš krita 1919. gada 18. maijā pie Slokas Kauguriem, ar savu rotu atvairot lielinieku uzbrukumu. P. Zolta kapakmeni rotā uzraksts «Mūžīgā piemiņā kritušiem varoņiem, kas saulītē cēla dzimteni 1914–1920». Kapos uzmanību piesaista 18. gs. celtā senākā barokālā Nummersa kapliča. Siversu dzimtas kapu vietas ir iemūrētas pazemē. Jaunā izvadišanas kapliča – īpatnēja daudzstūra formu celtne veidota 1939. gadā pēc arhitekta P. Kundziņa meta. Kapsēta ievērojama ar to, ka tajā ir 272 čuguna lējuma (44 veidi) un akmens krusti ar uzrakstiem. Vecākās piemiņas zīmes ir mācītājam

Cimmermanim (1813), mācītājam Gulekem un viņa ģimenes locekļiem (1819–1855), Tenim Daugulim (1846) un Jānim Kaktiņam (1852).

1937. gadā tika ievēnīta jaunā pilsētas kapsēta – mežā pie Jaunsilmačiem. Kapsētu ievērojami nopostīja, kad 1944./1945. gadā likvidēja kara beigās vāciešu ierikoto plašo municijas noliktavu.

83,6 Mazsalacas tilts.

Mazsalaca

Mazsalacas pilsēta¹³ atrodas Salacas labajā krastā. Zemes Salacas abos krastos bijušas apdzīvotas arī senatnē. Par to liecina Skaņkalnes pilskalns Salacas kreisajā krastā (sk. tālāk). Arī tagadējās Mazsalacas teritorijā mūsu gadsimta sākumā, ceļot tirgoņa Ores namu, atrasti senkapi ar senlietām – ieročiem, nažiem, bronzas rotaslietām, kas datētas ar vēlo dzelzs laikmetu. Tomēr Mazsalacas pirmsākums meklējams 14. gs., kad te uzcēla baznicu un izveidojās draudzes centrs. Tolaik viss novads ietilpa Rūjienas bruņinieku pils īpašumos. Baznīca ar 5 pēdu bieziem mūriem esot kalpojusi arī kā cietoksnis. Pirmoreiz Mazsalacas vāciskais nosaukums *Salisburg* minēts 1528. gadā, kad Livonijas ordeņa mestrs Valters fon Pletenbergš uzdāvināja bruņiniekam Vincentam Sēnam īpašumus Mazsalacas apkārtnē [39]. 1547. gadā muiža ar ļaudīm izlēnota ordeņa mestra galma tiesnesim Balceram Falkenbergam, no kura uzvārda cēlies vairākus gadsimtus lietotais muižas un pagasta latviskais nosaukums – Valtenberga. Gustavs Ādolfs 1631. gadā Falkenbergam apstiprināja īpašuma tiesības. Balcera Falkenberga dēls Heinrihs 1590. gadā piepērk Skulberģu muižu, bet 1601. gadā – arī Mukes un Starka ciemus. Zviedru laikā muižas īpašumi turpina paplašināties. 1678. gadā par 3000 dālderu plašo muižu nopērk zviedru feldmaršals Kristers Horns, kurš pēc diviem gadiem pievieno Ibdenes jeb Mazo Ungurmuižu (atradās 5 km uz ziemeļiem no Mazsalacas), kā arī iepērk Blankfeldes (teritorija robežojās ar Ibdeni un aptvēra zemes starp Ramatas un Nikuces upēm) īpašumus no kapteiņa Eberharda Cisinga atraitnes Dorotejas.

Pēc Ziemeļu kara saskaņā ar 1722. gadā Pētera I izdoto muižu restitūcijas likumu vācu muižnieki atgūst savus īpašumus. Mazsalacas un Blankfeldes īpašumi tiek atzīti par dzimtmuižām, Ibdene iegūst lēņu tiesību statusu, bet Skulberģu īpašums kļūst par kroņa īpašumu. Mazsalacu un Blankfeldi atgūst Zviedrijas karaļa Gustava Ādolfa feldmaršala Kristera Horna mantinieki, kuri to 1724. gadā pārdod cara galma tiesas viceprezidentam Veinholdam Georgam fon Falkerzāmam, Saksijas sūtnim cara galmā. Viņa laikā uzcēla vairākas muižas ēkas un ievērojami palielināja zemnieku skaitu Blankfeldē.

Zemnieku brīvlaišana sākās 1819. gadā, bet kopš 1824. gada zemniekiem sāka piešķirt uzvārdus.